

ПРОСТОРІЧНА ЛЕКСИКА: ПОРУШЕННЯ НОРМИ ЧИ ЗАКОНОМІРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ?

У статті на матеріалі сучасних діалектних текстів і даних діалектних словників проаналізовано просторічні слова, які з погляду літературної мови є ненормативними, але зберігають тенденції, що діяли в українській мові на попередніх етапах її розвитку.

Ключові слова: просторіччя, діалект, літературна мова, діалектний текст.

Кожна мова, як будь-який живий організм, реагує на всі зміни, що відбуваються в суспільстві. Особливо відчутних трансформацій зазнають сучасні діалекти. Зберігаючи фонетичні та морфологічні риси, діалекти активно запозичують і адаптують нові слова, унаслідок чого виникають форми, які лінгвісти трактують як просторічні. У сучасному мовознавстві однозначного визначення просторіччя немає. Докладну характеристику різних підходів до пояснення цього терміна подає Л. Масенко [5, с. 57–68]. Попри значні розбіжності у визначенні просторіччя, більшість дослідників вважає, що просторічна лексика характерніша для мовлення містян. Наявність її в мовленні сільських мешканців може свідчити про розмивання меж між діалектами і просторіччям.

Різний підхід у вивченні просторіччя спостерігаємо в українському та російському мовознавстві. На думку російських учених, окрім боротьби з «языковими неправильностями» і пропагандою норми, необхідно дуже ретельно досліджувати просторічну мовну стихію, оскільки це дасть змогу виявити певні тенденції, які діють у сучасній російській мові, з'ясувати природу та історію багатьох явищ, виявити слабкі ланки у структурі загальнонаціональної мови, що допоможе чіткіше прогнозувати її розвиток і більш обґрунтовано пропонувати ті чи інші рекомендації нормативного характеру [3, с. 3].

Заклик вивчати українське просторіччя неодноразово лунав і в українському науковому світі. Зокрема, В. Русанівський свого часу дорікав мовознавцям за небажання досліджувати «мовні покручі». Наголошуючи на цінності такого матеріалу, мовознавець усе ж окреслює просторіччя як прояв хвороби в мові: «У нас ще й до сьогодні досить убогі знання про українське просторіччя... Але ж за всіх обставин він (такий лексичний шар. – Л. Д.) існує, і відводити від нього погляд – це все одно що лишати на поталу хворих людей, не подаючи їм медичної допомо-

ги» [8, с. 280]. Однак якщо уважніше придивитися до «хворого», може виявитися, що його організм розвивається за природними для української мови законами, а «перекручені і недоречно вжиті слова» [8, с. 280] зберігають у собі сліди давніх тенденцій, які творили специфіку української мови порівняно з іншими слов'янськими. Розвиток цих тенденцій залежав від багатьох чинників, і не завжди лише лінгвістичних.

Про загрозу втручання у внутрішню систему мови писав Ю. Шевельов: «втручання в розвиток і розвиткові тенденції мови далеко загрозливіше, ніж упровадження поодиноких чужорідних елементів. У мові, що розвивається за власними внутрішніми законами, такі чужорідні елементи поступово або відкидаються, або позбуваються свого чужого посмаку і входять до нормального інвентаря мовних засобів. Натомість викривлення глибинної структури мови може легко приректи її розвиватися так само, як мова, з якої ці розвиткові тенденції переймаються» [15, с. 321]. Як наслідок, мова, яка перейшла «на рейки іншої...», самозліквідується внаслідок власного розвитку» [15, с. 321].

Дослідження слів, які сьогодні сприймають як «перекручені з погляду лексичних норм» [7, с. 106], спроможне показати, що наслідки зовнішніх втручань, яких зазнала літературна мова, значно менше виявляються в просторіччі, у якому досі діють тенденції, втрачені літературною мовою. А це може свідчити про стійкість української мови і її перспективність.

Просторічні слова виникають на межі літературної та діалектної мов, часто як наслідок адаптації іншомовної лексики до фонетичних та морфологічних систем певного говору. Виникнення багатьох сучасних просторічних слів пояснює у своїх працях Ю. Шевельов.

Одним із яскравих прикладів збереження однієї з давніх тенденцій, характерних для української мови, є слова, які часто трапляються в мовленні як міських жителів, так і селян: *пролуб*

‘ополонка’, *прихалабок, ярмалок, благодір, кулієр* ‘кур’єр’, *калідор, секлетар, паліхмахарь*. З погляду літературної мови, ці слова ненормативні, однак з погляду природного розвитку мови – цілком закономірні. Як зазначає Ю. Шевельов, від кінця XVI ст. в українській мові з’явилася доволі послідовна тенденція усувати наявність двох [р] в одному слові, дисимілюючи одне з них в [л]; наслідком цього процесу маємо в літературній мові *срібло, муляр, рибалити* тощо. Усунення двох [р] відбувалося також через пропуск одного з них; у сучасному розмовному мовленні поширені такі форми: *сюприз, квартира, патрет, пульвизатор, вітінар*. Такі явища відомі й іншим мовам, однак, як пише Ю. Шевельов, «в українській мові 17 століття вони набрали незвичайної регулярності» [13, с. 350]. Досліджуючи долю дисимільованих слів у XX ст., учений показав, чому нейтральні слова, які раніше сприймали як звичні українські (*олендар, леєстр, лепорт, лицар*), переходять до розряду стилістично маркованих: «в умовах двомовності, при перевазі, наданій у багатьох функціях російській мові, ті українські форми, що відрізняються якою-небудь однією особливістю свого фонетичного складу, у даному випадку одним приголосним, легко починають сприйматися як перекручення відповідних російських слів, а тим самим стають кандидатами на “зниження” свого стилістичного рівня» [13, с. 356]. Шлях до перетворення на вульгаризми, пише Ю. Шевельов, уже подолали *анахтема, кумедія, кумпанія*, а «такі, як *квартира, мент, шпиталь*, досить далеко посунулися на цьому шляху» [13, с. 357]. Про те, що ці слова потенційно могли б стати літературними, свідчить літературне слово *кумедний*, яке є похідним від *кумедія*.

Підтягування до норм російської мови відбувалося й у правописі. Для української мови невластиві наприкінці слова скупчення приголосних плюс сонорний. Вона виробила кілька способів для їх усунення, зокрема в словах *вітер, вогонь, корабель* виник вставний голосний (друга чверть XVI ст.). Пізніше, як зазначає Ю. Шевельов, «узаконення форм *Олександр, міністр, циліндр* замість уживаних перед тим *Олександр, міністер, циліндер* руйнує цю історичну традицію» [15, с. 317]. Наявність у живомовному середовищі таких форм, як *калібір, тіатир, метер, сантиметер, тігир, негер, любайстер* ‘алібастр’, а також *ноябір, октябір, сінтябір*, може свідчити, що ця традиція повністю не зруйнована.

Ще одним способом усунення скупчень приголосних плюс сонорний є додавання голосного в кінці слова (у літературній мові *Петро, Павло, Дніпро*) [15, с. 317]. Можливо, ця закономірність продовжує свою дію і в просторічних словах *літра, півлітра, светра, шархва, Карла Марс*.

Появу кінцевого голосного в запозичених словах *шланга, кіоска, танка, жизня, дреля, шалля, мішеня, тунеля, лісапета*, напевне, можна пояснити тим, що для української мови, флективної за своєю природою, властивий відкритий склад [1, с. 599], а також тим, що в українській мові, як показують дослідження Н. Клименко, дуже низька частка одноморфемних слів – близько 0,22 % одиниць на 100 тисяч слів. Ядром системи є три-, чотири-, п’ятиморфемні слова (81,9 %); разом із дво-, шестиморфемними вони становлять 98,9 % [4, с. 151]. Очевидно, наведені приклади ілюструють тенденцію до збільшення довжини слова.

Тенденція до прикривання початкових складів яскраво простежується в адаптації мовцями новозапозичених слів. Українській мові притаманні переважно прикриті склади [1, с. 599]. Ця закономірність виявилася на ранніх етапах розвитку української мови: виокремившись із праслов’янської, вона мала протетичні приголосні перед більшістю голосних; на початку слова припускалися лише *о* та *и*. У сучасній літературній мові жоден із протетичних приголосних не зберіг своєї продуктивності: у недавніх запозиченнях вони відсутні [14, с. 569–570]. Зокрема, описуючи протезу перед *е*, Ю. Шевельов підкреслює, що в давньоукраїнську добу протетичний *ј* перед *е* був обов’язковим (*Єгипет, Єва, єврей*); після кінця XVI ст. він уже ніколи не додавався до цих запозичень. Така ж ситуація, на думку вченого, спостерігається й у діалектах [14, с. 571]. Однак окремі приклади із сучасних говірок можуть свідчити про залишки цієї тенденції: *йакономія, йікономія* ‘економія’, *йіконом* ‘економ’, *йітан* ‘етап’. Щоправда, зазначимо, в більшості випадків спостерігаємо відкидання початкового *е*: *вакувація, вокувірувалися, вакувіруваний, вакуліровать, любайстер, малірований* ‘емальований’, *ліватор* ‘елеватор’, *лектрика* ‘електрика’, *шалон* ‘ешелон’. Те саме відбувається в іншомовних словах з іншим початковим голосним: *талянець* ‘італієць’, *мараканка* ‘американка’, *вентарь* ‘інвентар’, *дікалон* ‘одекалон’, *колірувати* ‘окулірувати’, *винбарь* ‘амбар’, *йарадром* ‘аеродром’, *йароплан* ‘аероплан’. Обидва способи адаптації іншомовних слів не суперечать загальній тенденції прикривати початковий склад приголосним. Варто зважати на них і під час вироблення літературних норм, зокрема обираючи форми *Європа* чи *Європа*, *євро* чи *євро*. Очевидно, що обидві форми мають право на існування.

Дослідження просторіччя утруднює нестача належної джерельної бази. Як правило, просторічна лексика рідко потрапляє до діалектних словників, оскільки вона і не є діалектною, а лише адаптованою до фонетичної системи говірки.

Надійним джерелом для дослідження просторіччя є діалектні хрестоматії, кількість яких поступово збільшується. Виявлення просторічних форм у діалектних текстах дало б змогу обґрунтувати тезу про наддіалектний характер просторіччя [11, с. 536]. Порівняння просторіччя з даними діалектів допоможе не лише виявити локальне поширення розмовних форм, а й дати цінну інформацію для історії української мови. Зокрема, відхилення від норм на фонетичному рівні часто ілюструють прикладами з *хв*, *х* замість *ф*. Як відомо, звук *ф* з'явився в українській мові разом із запозиченими словами, але, як пише Ю. Шевельов, він зовсім «не защепився в говірній мові» і «досі лишається чужим, правлячи за прикмету освіченості» [14, с. 807]. Відповідником звука *ф* у говірках є звукосполюка *хв* та звук *х*, які характерні переважно для південно-східних і поліських говорів; вони майже відсутні у південно-західних. У сучасних слобожанських, степових, середньонаддніпрянських говірках таких прикладів безліч: *Прохвирій*, *Хвєдя*, *хвотограхвія*, *розхвормірували*, *хвізика*, *хронт*, *шохвер*, *канхвет*, *хвонарі*, *тіхв*, *кахвель*, *портхвель*, *кахве*, *рихворма*, *салхветка*, *сарахван*, *хвамілія*, *хвїтон*, *хвїрваль*, *хвїгель*, *шехванер*, *прохвєсія*, *патїхвон*, *прохвіль* тощо. Яскравим свідченням слабого представлення фонем *ф* у південно-східних говірках є той факт, що в «Словнику говірок Нижньої Наддніпрянщини», матеріал для якого зібрано у 350 населених пунктах, зафіксовано лише два слова з початковим *ф*: *фабрій* (варіант *хвабрій*) і *форкуватий* (останнє взято із записів Д. Яворницького) [12]. Для порівняння: у словнику однієї закарпатської говірки таких слів близько 200 [9].

Деяка неузгодженість помітна вже в самому визначенні просторіччя: з одного боку, просторіччя тлумачать як некодифікований різновид загальнонародної мови, не обмежений територіальними рамками. З другого боку, наголошують «помітну наявність елементів територіальної диференціації просторіччя – на східноукраїнський, галицький та ін. типи» [11, с. 536]. Спеціальних досліджень, присвячених співвіднесенню просторіччя з певною діалектною територією, поки що в українському мовознавстві бракує. Зазначимо також, що приклади, наведені у статті, взято переважно із джерел, які репрезентують південно-східні говори: словника говірок Нижньої Наддніпрянщини [12], хрестоматії говірок Бориспільщини [2], хрестоматії слобожанських говірок [10], а також записів студентів Києво-Могилянської академії з Житомирської (Дивнич Олександра), Київської (Цветкова Аліна), Дніпропетровської (Лапенко Марія) областей. Сьогодні поки що не можна стверджувати, що проаналізовані тенденції характерні і для північних та південно-західних говорів. Подальші дослі-

дження просторічних форм з усієї української території дадуть змогу виявити як явища, специфічні для української мови загалом чи окремих її діалектів, так і спільні з іншими слов'янськими мовами.

Джерельною базою для дослідження українського просторіччя може слугувати і творчість українських письменників. Зокрема, у творах В. Винниченка, Г. Тютюнника такі приклади трапляються доволі часто. Існує думка, що «перекручені і недоречно вжиті слова й вирази» на зразок *спінжак*, *некіпаж*, *фітьфебель*, *мундьор*, *яконовія* – «це один із способів самовираження персонажів» [8, с. 280]. Однак співвіднесені з певною діалектною територією (діалектним середовищем автора) ці неправильні з погляду сучасної української літературної мови слова можуть виявити певні закономірності в адаптації іншомовних слів, характерні тільки для цієї території, а також засвідчити тяглість процесів, які відбувалися на попередніх етапах розвитку української мови.

Очевидно, потребує уточнення і твердження про те, що «основна форма функціонування просторіччя – усно-розмовна мова осіб, не знайомих у необхідному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості» [11, с. 536]. Ю. Шевельов, аналізуючи просторічні слова, часто наводить приклади з творів Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Пантелеймона Куліша. Зокрема, появу *i* в повноголосній сполуці *ере* у родовому відмінку множини Ю. Шевельов ілюструє прикладами: *череда* – *черід*, *береза* – *беріз*... «і, нарешті, в просторічних і діалектних варіантах ще деяких слів: *беріг* ‘берег’ (наприклад, П. Куліш 1862, І. Франко 1900, С. Маймасур 1963; у бойківській говірці тощо), *перід* (наприклад, у Брюховичах; *уперід* – Леся Українка 1910)» [14, с. 785].

Напевно, потребує окремого дослідження термінологія самого Ю. Шевельова. До просторічних слів мовознавець зараховує *кватиря*, *мизинець*, *стержень*, *лехиати*, *занехав*, *скори*, *ховзатися*, *калавур*, пасивні дієприкметники *робляний*, *плетяний*, форми без початкового голосного (*Лисавета*), інфінітивні форми на *-ть* (*брать*), але форми з кінцевим *-сь* (*боявсь*) учений вважає розмовними [14, с. 815, 264, 594, 613, 870, 944, 949, 198, 224, 337, 339].

Дослідження лексики, що перебуває на межі діалектної та літературної мов, допоможе з'ясувати шляхи трансформації іншомовних слів, уже адаптованих літературною мовою, виявити закономірності, які відповідають тенденціям розвитку української мови, простежити особливості, характерні для української мови в минулі епохи. А це дасть змогу відповісти на питання: просторіччя – це система чи лише сукупність відхилень від літературної норми, окремі вкраплення у мові українців.

Список літератури

1. Багмут А. Й. Склад / А. Й. Багмут // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – 2-ге вид., випр. і допов. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 599–600.
2. Бідношия Ю. Говірки Бориспільщини. Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови / Ю. Бідношия, Л. Дика. – К. : Ін-т укр. мови НАН України, 2008. – 479 с.
3. Городское просторечие. Проблемы изучения / [отв. ред. Е. А. Земская, Д. Н. Шмелев]. – М. : Наука, 1984. – 189 с.
4. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К. : [б. в.], 1998. – 182 с.
5. Масенко Л. Нариси із соціолінгвістики : [навч. посіб.] / Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2010. – 243 с.
6. Масенко Л. Суржик : між мовою і «язиком» / Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2011. – 135 с.
7. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.
8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
9. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району / І. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 478 с.
10. Старобільщина : [матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій] / [упоряд. : К. Д. Глуховцева, В. С. Курило, В. В. Леснова, О. А. Міхно, І. О. Ніколаєнко, З. С. Сікорська, В. О. Шевцова ; за ред. З. С. Сікорської]. – Луганськ : Шлях, 2000. – 128 с.
11. Тараненко О. Просторіччя / О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – 2-ге вид., випр. і допов. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 536–537.
12. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці : [у 4 т.] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992.
13. Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризми : Дисиміляція плинних в українській літературній мові / Ю. Шевельов // Вибр. праці : [у 2 кн.] / Ю. Шевельов ; [упоряд. Л. Масенко]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – Кн. 1 : Мовознавство. – С. 349–359.
14. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, 2001. – 1054 с.
15. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношеній / Ю. Шевельов // Вибр. праці : [у 2 кн.] / Ю. Шевельов ; [упоряд. Л. Масенко]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – Кн. 1 : Мовознавство. – С. 280–333.
16. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941 : стан і статус) / Ю. Шевельов // Вибр. праці : [у 2 кн.] / Ю. Шевельов ; [упоряд. Л. Масенко]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – Кн. 1 : Мовознавство. – С. 26–279.

L. Dyka

COMMON SPEECH LEXICAL UNITS: VIOLATION OF NORMS OR NATURAL DEVELOPMENT OF UKRAINIAN?

Based on the material of modern dialectal texts and dictionaries, the article is focused on the analysis of words interpreted as unnormative and common speech from the viewpoint of the literary language. These words preserve tendencies which existed in Ukrainian on the previous stages of its development.

Keywords: common speech, dialect, literary language, dialectal text.

Матеріал надійшов 15.06.2012